

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Érfalvy Livia

Nyelviség és textualitás: az én-konstrukció útjai

Kosztolányi Dezső írásművészetében

PPKE BTK

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Modern magyar irodalom és irodalomelmélet műhely

Piliscsaba

2009

A kutatás tárgya és feladatai

A mai magyar irodalomtudomány a *Nyugat* című folyóiratot a magyar irodalmi modernség megszületésének fórumaként és dokumentumaként tartja számon. A folyóirat köré csoportosuló alkotók költői programjának középpontjában a művészet autonómiájának kivívása, az alkotás saját belső törvényeinek felismerése és megfogalmazása, valamint egy önálló irodalmi nyelv megteremtése állt, ami a közös célok ellenére különböző poétikai eljárásokon keresztül megvalósuló, egymástól olykor jelentős mértékben eltérő költői paradigmákat eredményezett. Az értekezés Kosztolányi Dezső néhány – általam meghatározó jelentőségűnek vélt és egymással is dialógusba lépő – szövegének *nyelvi-poétikai vizsgálatán keresztül* arra vállalkozott, hogy feltárja az irodalmi modernség meghatározó alkotójaként, illetve nyelvhez való viszonya miatt a későmodernség lírai paradigmaváltását részben megelőlegező költőként számon tartott szerző életművének főbb poétikai sajátosságait. A disszertációban tehát az alkotói életművet nem a klasszikus értelemben vett monografikus igénnyel vizsgáltam, hanem *az egyes szövegek nyelvi szerveződésén keresztül*, annak érdekében, hogy egy *poétikai monográfia* keretében feltárjam azt a szemantikai univerzumot, amely az életmű egészét is más megvilágításba helyezi. A szövegelemzések tapasztalata alapján levonható következtetések ugyanis azt mutatják, hogy Kosztolányi esetében a szövegek keletkezési időpontjától és műnemétől függetlenül *az életmű egészét*

meghatározó költői elvekről beszélhetünk, melyből egy egyedi poétikai világ körvonalai rajzolódnak ki.

Ennek egyik oka valószínűleg a szerző elméletileg is megalapozott poétikai gondolkodásában keresendő, mely a szöveginterpretációk tanúsága alapján Kosztolányi szépirodalmi tevékenységét, alkotói módszerét is jelentős mértékben meghatározza. Nyelv- és irodalom-felfogásának alapja az érzéki benyomásokon alapuló motivált nyelvszemlélet. A nyelvi jel motivált, azaz képi természetét a szó szemantikai emlékezete őrzi, mely a hétköznapi nyelvhasználatban elhomályosul, konvencióvá válik. A költői tevékenység lényegét Kosztolányi *jelölő és jelölt konvencionális kapcsolatának megújításában*, vagyis a szó belső forma által őrzött szemantikai emlékezetének felélesztésében, és így a történeti jelentések által hordozott jelentéspotenciál aktivizálásában látja. A nyelvi jel effajta megközelítése tehát a nyelv történetiségét a szó elidegeníthetetlen részének tekinti, a szó hangzóságára pedig éppen a hangalak által feléledő történeti szemantikum miatt különös figyelmet fordít.

Szemlélet és módszer

Ez a nyelv- és költészetfelfogás világosan kijelölt tehát bizonyos módszertani premisszákat, mindenekelőtt azt, hogy az irodalmi szöveg elemzése egyfelől a hangformák által létrehozott megfelelésekre, ezek szemantizálódására, illetve az általuk életre hívott belső formák *szövegtévképző erejére* irányuljon, vagyis a szöveg

magasabb nyelvi szintjein megalkotható jelentések hangformai és belső formai motiváltságára is rákérdezzen. *A játék* című versben a mű tematikus alapját képező játéktértelemezéseket a szöveg diszkurzívája a *körkörösség* szemantikai jegyén keresztül rendezi egységbe, így a *tükör* szó hangalakjának (*tükör*) és szemantikai emlékezetének ('valami kerek tárgy') aktivizálásával a versbeli *játék* hangsúlyozott körszerűsége nyelvileg válik motiválttá. A tükör tükröző funkciója és a szó belső formája által megőrzött történeti szemantikum a Dionüszosz-mítoszt is bevonja a szöveg értelemképzésébe, hasonlóan a *Miklóska* című novellához, ahol a tulajdonnév hangformai és belső formai jelentésén keresztül, vagyis a *ka-ak* (*Miklóska – Akhilleusz*) palindróma, illetve 'a nép legyőzője, kényszerítője, zsarnoka; a nép győzelme' jelentések által Akhilleusz irodalmi-mitológiai alakja válik a szövegtévképzés integráns részévé. A költői szöveg ennek értelmében nem csupán a jelentésképződés szempontjából kiemelt szerepet játszó szavak történeti szemantikumát képes aktivizálni, hanem az ezekhez kapcsolódó mitológéákat, rituálékat, népköltészeti és irodalmi motívumokat is.

Az irodalmi szöveg ebből adódóan a hétköznapi kommunikációtól eltérően a szónál kisebb nyelvi egységek, a belső formát előhívó hangszekvenciák szintjén is rendezett. A hangkapcsolat-ismétlődések által megteremtődő hangzás-metaforizáció – vagyis a hasonló hangtestű szavak között létrejövő szemantikai kapcsolat – azonban nem csupán Kosztolányi korai szövegeiben, hanem a *Játék első szemüvegemmel*, illetve az *Esti Kornél éneke* című versek, valamint a szintén Esti-szövegnek

tekinthető *Pilla* című novella tanúsága szerint az életmű kései szakaszában is a szövegalkotás alapja. A *Játék első szemüveggel* a versszöveg létesülését a kiinduló játéktárgy transzformációjától – metaforizálásától, invokálásától, majd a szóformának az *em / me* hangkapcsolatokon keresztül történő anagrammatikus „szétírásától” – elválaszthatatlan folyamatként mutatja be. A költői tevékenység a halállal való szembesülés, vagyis az *én* legradikálisabb egzisztenciális határhelyzetének megéléseként és túlhaladásaként értelmezhető, éppen az írás, pontosabban *egy másik világba való átíródás* gesztusán keresztül. A *Pilla* című novellában az *illa* hangkapcsolat ismétlődése – mely a szöveg utolsó bekezdésében a *pilla, pillanat, rápillantok, villan, csillan, illan, pupilla* és *dies illa* lexémákat rendezi egységbe – a szöveg metaforizációs folyamatának generálójaként a szövegeképzés aktív részese. A culleri értelemben vett aposztrophéval összekapcsolódó hangkapcsolat-ismétlődés (*Ó, dies illa. Ó ez a pilla...*) így a költői *jelenlét*, vagyis egy keletkezésében bemutatott költői identitás megszületésének is autopoétikus jelölőjévé válik. Az értekezés tehát a költői identitás megképződését a nyelvi alkotástól elválaszthatatlan folyamatként írja le, mely a szónál kisebb nyelvi egységek működésében is megnyilvánul, s rámutat nyelv és szubjektivitás, valamint nyelv és alkotás eredendő összetartozására, vagyis az *én* – Kosztolányi által elméleti írásaiban különösképp hangsúlyozott – nyelvi feltételezettségére.

Autopoétikus jellegéből adódóan a Kosztolányi-regényben kifejtett művészetfelfogás a ritmus szövegeképző szerepére is

rávilágít. A *Neró*ból kiolvasható *ars poetica* értelmében a művészet feladata a szépség megragadása, ami az irodalmi szövegben csak *a rögzült konvenciók megsértésével*, a szabályoktól való eltérés árán valósulhat meg. Britannicus „verseinek” ritmusa a metrum egyedivé tétele által válik művészié, ellentétben Nero verseivel, ahol a vers lényegét a tanult metrikai szabályok betartása adja. Ennek a „költői elvnek” gyakorlati megvalósulását példázza *A játék* kezdetű vers ritmikailag radikálisan kiemelt sora („*s a nap – óri | ás aranypéznz – / hirtelen ő | lembe roskad*”), ahol a ritmikai elhajlás következtében a zeneiségét elvesztő ritmus újra zenévé válik.

A fentebb felvázolt műelemző eljárás – az általam vizsgált alkotó esszéiben kifejtett irodalomszemlélettel összhangban – aktívan épít nemcsak a nyelv, de a befogadó társalkotói szerepére is, amennyiben a műalkotás jelentésének létrejöttét szerző, mű és befogadó folyamatosan zajló és egymást kölcsönösen meghatározó párbeszédneként gondolja el.

Az értelmezésre kiválasztott szövegek mindegyike az alanyiság szövegbeli felépülésének sajátos és változatos formáit felmutatva exponálja *a szubjektum önazonosságának kérdéskörét*. A *Miklóska* című novellában a címszereplő kisgyermekkorai tettének reflektálatlansága a hős önazonossági kríziséhez vezet, melynek megoldása csak a múlt eseményeinek felidézése és újraalkotása után válik lehetségessé. Az emlékezésfolyamat tehát, mely a hős önmegértésének előfeltétele, a szubjektum identitásának és integritásának problémáját Miklóska személyes történeteként mutatja be. A hős önmegtalálásának útját a narráció a képi

látásmódtól a szó kimondásáig, majd a kimondott szó metaforikus átnevezéséig tartó folyamatként írja le, melyben a személytelen elbeszélő mintegy átadja helyét a hősnek, aki ezáltal a narrátori kompetenciából részesül. A szöveg mint narratíva létrejötte így egy *narratív szubjektum* megszületését is maga után vonja, aki az elbeszélő funkció révén tesz szert önazonosságra. Hasonló következtetésre juthatunk a *Hályogkovács* című novella értelmezése kapcsán, amennyiben a pretextusnak tekinthető Mikszáth-szöveg, valamint a szöveg háttérében álló poétikai hagyomány intertextuális újraírása egy új, narratív alanyiség szövegbeli megszületésének útját is demonstrálja. Szintén a narratív identitás kérdését veti fel *Az orvos gyógyítása* című Esti-novella, melyben az elbeszélő Esti Kornélt – éppen a kerettörténet elbeszélőjétől elkülönülő – nyelvhasználata teszi önálló alanyiséggal rendelkező narrátorrá. Esti ismétlésekre épülő, illetve a szavak reszemantizálását előtérbe állító, és így a nyelvi konvenciókat lebontó nyelvi magatartása a novellát a költői nyelv működés módját demonstráló autopoétikus szöveggé minősíti. Esti Kornél szólásokra, közmondásokra és frazémákra orientált narrátori nyelvezetét jól példázza a *Pilla* című novella következő részlete: „Ha ismerné azt a közmondást: *Lassan járj, tovább érsz*, akkor tovább érne ugyan, de *lassan járna, vagyis késne*. Ha pedig ismerné ezt: *Jobb mindenkor sietni, semmint elkésni*, akkor nem késne, hanem föltétlenül sietne. Hála az égnek, teljesen műveletlen, nagyszerű óra. Szóval *mindig jól járt*. Én is *jól jártam*, hogy megvettem. Eddig sohase mondta föl a szolgálatot”. (KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pilla*. In: *KOSZTOLÁNYI Dezső összes*

novellája. S. a. r. RÉZ Pál. Bp.: Helikon 1994. 1022-1023.) A *Lassan járj, tovább érsz* közmondás az óraszerkezettel kapcsolatban feleleveníti a közmondást alkotó szószerkezetek korábbi értelmét, ami az állandósult szókapcsolatként működő közmondás elemeként bizonyos mértékig már elszakadt a *járás* szemantikájától. Az óraszerkezet rendeltetésszerű működésére utalva azonban a szöveg át is értelmezi a *lassan jár* szintagmát, új jelentésvonatkozással egészítve ki a *járás* képzetkörét (*mindig jól járt*). A *jár* ige további jelentésének bevonása a szöveg szemantikájába (*én is jól jártam*, vagyis ’valamilyen helyzetbe kerültem, valamilyen állapotba jutottam’), a korábbi igealakok tükrében a *jól jár* kifejezés konkrét, térbeli járással kapcsolatba hozható értelmétől a szó átvitt jelentésű használatáig tartó folyamat bemutatásaként válik értelmezhetővé. A *lassan jár – jól jár – jól jártam* etimológiai alapú „szójáték” tehát a szintagma eredendően motivált természetének elhalványulását, valamint ezzel egyidejűleg a metaforikus szójelentés fogalomvá válásának útját mutatja be. Esti Kornél beszédének „költőisége” abban áll, hogy feléleszti a szavak használat során elhalványult szemantikai emlékezetét, jelen esetben a *járás* szemantikája által hordozott fizikai tartalmat, vagyis felszínre hozza a „szavakba rejtett metaforákat”.

Az *Esti Kornél éneké*-ben a *prózaszövegek narrátorának szövegbeli felépülésével analóg módon merül fel a lírai beszélő önazonosságának kérdése*. A magát *én*-ként megnevező költői hang a verskezdő aposztrophé által már az első sorban megteremtődik, a szövegben azonban több, egymással látszólagos dialógusba lépő

hangot azonosíthatunk, ami a címben megjelölt *ének* és a szövegben megszólított *dal* különbözőségét is leírhatóvá teszi. Amennyiben a hetedik versszakban megszólaló hangot a címben megjelölt Esti Kornélnak tulajdonítjuk, a versszak egésze egyfajta „betétdalként”, Esti Kornél énekeként értelmezhető. A vers egyes szám első személyű lírai alanya tehát a másik hanggal, Esti Kornéllal folytat „párbeszédet”.

A játék kezdetű, a lírai életmű korai szakaszát reprezentáló vers – mely a versbeli játékfolyamat hangsúlyozottan önreflexív jellege miatt *játék és szubjektivitás* kérdéskörével is számot vet –, illetve a Nero-regény elemzésének tapasztalata egyaránt azt mutatja, hogy a *költői én* csak az empirikus-biografikus szerző önazonosságának feladása árán születhet meg. A szubjektum önértelmezési kísérlete tehát mindig valamilyen kimozdított léthelyzethez, egzisztenciális határhelyzethez köthető, és nem feltétlenül vezet el az önazonosság tapasztalatából adódó önmegértéshez. A versértelmezés nyelvére lefordítva mindez azt jelenti, hogy a lírai hős önértelmezési kísérlete *A játék* című versben nem köthető csupán egy szimbólumhoz, sokkal inkább olyan trópusok sokaságához (gyermek, játék, tükör, álom), melyek egyfajta kimozdított léthelyzet, határhelyzet kifejezőiként válnak értelmezhetővé. A versben a gyermek lét tehát nem szerepként, hanem *nyelvi határhelyzet*ként értelmeződik, és így válik a költői tevékenység metaforájává.

Kosztolányi regényében a Nero által képviselt írói magatartás szintén azt példázza, hogy az empirikus én, Nero esetében a „császár-lét” feladása (metaforikus értelemben a hangadás aktusában való

feloldódás) előfeltétele a művészi tevékenységnek. Az empirikus-biografikus én felszámolása azonban Nero esetében nem a költői szubjektivitás megszületéséhez vezet, hanem épp ellenkezőleg: identitásválságot eredményez. A regény esetében tehát a többi szöveggel ellentétben nem a szubjektivitás felépüléséről, hanem annak lebontásáról beszélhetünk. A költői identitás létrejöttének lehetetlenségét artikulálja a regény központi trópusának – a *levegő-lélegzet-lehelet-lélek* szavak által megteremtett metaforasornak – szövegbeli átalakulása is: a regény elején az *alkotás* metaforájaként működő trópus a regény folyamán az alkotással összeegyeztethetetlen *uralkodás* képi kifejezőjévé alakul át.

Noha az értelmezésre kiválasztott szövegek a Kosztolányi-életműnek természetszerűen csak egy részét képezhetik, nyelvi működésmódja, több esetben tematikája tekintetében is mindegyik mű az egyes alkotói korszak vagy kötet meghatározó, ám a korábbi recepció által figyelemre nem méltatott darabja. A vizsgált műveket explicit – az interpretációk során részletesen argumentált – autopoétikus jelei kifejezetten alkalmassá teszik arra, hogy a szövegértelmezésből levont tapasztalatok alapján Kosztolányi poétikai világának általános jellemzőire következtessünk.

Az értekezés eredményei

A disszertáció fontosabb tudományos eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze. Az értekezés *Kosztolányi vers- és prózanyelvének együttes vizsgálatára* vállalkozott. Mivel a korábbi

kutatás jellemzően egymástól elválasztva tárgyalta a lírai és prózai életművet, a nyelvi alapú megközelítésmód tapasztalatai alapján levont következtetések szintézise ezidáig nem, vagy csak részlegesen történetelt meg. A probléma érzékeltetésére legszembetűnőbb példa az *Esti Kornél*-szövegkorporusz, mely a címszereplő figuráján keresztül lírai és prózai szövegeket kapcsol össze. A korábbi kutatás nem tett kísérletet az Esti-versek és novellák „összeolvasására” és együttes szövegszerű vizsgálatára, holott ars poétikus jellegükből adódóan az Esti-versek és novellák egyaránt az életmű központi darabjai. Az értekezés tehát nem Kosztolányi vers- és prózanyelvének különbségére, hanem a kétféle megszólalásmód háttérben álló *nyelvi működésmódra, s a szövegszerveződés* ebből fakadó *közös jellemzőire* irányítja a figyelmet. Az életmű effajta, újszerű megközelítése a *poétikai monográfia* „műfaján” keresztül vált lehetségessé, mely elsődlegesen nem a szerzői biográfia vagy az irodalomtörténeti kontextus mentén, hanem sokkal inkább az alkotó szövegeinek *nyelvi-poétikai vizsgálatán keresztül* közelít az életmű egészéhez. Mivel a szövegértelmezések módszertani elvei összhangban állnak Kosztolányi elméletileg is megalapozott poétikai gondolkodásával, a nyelv történeti aspektusára és a szó hangzóságára ráhagyatkozó megközelítésmód a vers- és prózaszövegek értelmezése kapcsán egyaránt produktívnak bizonyult. Az elemzésre szánt regény kivételével elmondható, hogy az általam értelmezett művekről korábban önálló, szövegközpontú értelmezés nem született, így az értekezés elemzéseiből egy újfajta, a

korábbi súlypontokat némiképp áthelyező Kosztolányi-kanon is kibontakozik.

A kutatás – mivel célzottan a Kosztolányi-szövegek poétikai világának feltárására törekedett – Kosztolányi és a modernség kapcsolatát csak érintőlegesen tárgyalta. A világirodalmi vonatkozások részletes vizsgálata, illetve a Kosztolányi által képviselt poétikai hagyomány továbbélése a mai magyar irodalomban kívül esett e kutatás keretein, így meglátásom szerint annak folytathatósága a történeti kontextus kitágításában jelölhető meg. Úgy vélem, hogy *az általam nyújtott szöveginterpretációk egy effajta vizsgálódás alapját képezhetik*, hiszen „ahhoz, hogy jó irodalomtörténészekké váljunk, emlékeznünk kell arra, hogy annak, amit általában irodalomtörténetnek nevezünk, kevés vagy semmi köze sincs az irodalomhoz, és az, amit irodalmi interpretációnak nevezünk – feltéve, hogy jó interpretációról van szó – valójában irodalomtörténet”. (DE MAN, Paul: *Irodalomtörténet és irodalmi modernség*. In: Uő: *Olvasás és történelem*. Ford. NEMES Péter. Bp.: Osiris 2002. 97.) A műértelmezésekre összpontosított argumentációnak köszönhetően a disszertáció eredményei hasznosíthatók az egyetemi és középiskolai irodalmi képzés területén is.

A disszertáció tárgyköréből készült publikációk

1. GYÖRFI Livia: *A szubjektum önkeresése - Hős, elbeszélő és diszkurzív alany viszonya Kosztolányi Dezső Miklóská című novellájában.* In: *Tudományos diákköri dolgozatok.* (Pázmány Irodalmi Műhely - Opuscula Litteraria I.). Szerk. HARGITTAY Emil. Piliscsaba: PPKE BTK 2003. 97-122.

2. GYÖRFI Livia: *A szubjektum önkeresése - Hős, elbeszélő és diszkurzív alany viszonya Kosztolányi Dezső Miklóská című novellájában.* In: *Szó - Elbeszélés - Metafora. Műelemzések a XX. századi magyar próza köréből.* Szerk. HORVÁTH Kornélia, SZITÁR Katalin. Budapest: Kijárat 2003. 99-123. (másodközlés)

3. GYÖRFI Livia: *A tükör által születő szubjektum. Kosztolányi Dezső A játék című verséről.* In: *Alföld* 2005/ 8. 88-101.

4. ÉRFALVY Livia: *Az önértelmezés útjai. Kosztolányi Dezső: A játék.* In: *Vers-Ritmus-Szubjektum. Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből.* Szerk. HORVÁTH Kornélia, SZITÁR Katalin. Bp.: Kijárat 2006. 189-208.

5. ÉRFALVY Livia: *A humor szerepe Kosztolányi prózájában.* In: *Eruditio-Educatio* 2007/ 3. 67-73.

6. ÉRFALVY Livia: *Szövegváltozatok egy témára. (Kosztolányi Dezső: Hályogműtét, Mikszáth Kálmán: A hályog-kovács).* In: *Próza és poétika.* Szerk. HORVÁTH Kornélia. Piliscsaba: PPKE BTK 2009. (megjelenés alatt)

7. ÉRFALVY Livia: *Haláltudat és alkotás. A szubjektum egzisztenciális határhelyzete Kosztolányi Dezső Játék első szemüveggel című versében.* In: *Mester és Tanítvány* 2009. május. (megjelenés alatt)

8. ÉRFALVY Livia: *A motivált szójelentéstől a konvencionális megnevezésig. Kosztolányi Dezső és Friedrich Nietzsche nyelvelméletének analóg vonásai.* In: *Retorika - Literatúra - Poétika.*

(Pázmány Irodalmi Műhely - Tanulmányok). Szerk. RADVÁNSZKY Anikó. Piliscsaba: PPKE BTK 2009. (közlésre elfogadva)

9. ÉRFALVY Livia: *Ki beszél kihez? A lírai beszélő az Esti Kornél éneké-ben.* In: *„...a Nyugattal a helyzet...” Konferencia a százéves Nyugatról.* Szerk. CZETTER Ibolya, JUHÁSZ Andrea, KOVÁCS Ágnes. Szombathely: Savaria University Press 2009. (közlésre elfogadva)

10. ÉRFALVY Livia: *Kosztolányi tanulmányok, kritikák.* (Az Országos Széchényi Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtárának kiadványa.) <http://mek.oszk.hu/06500/06547/html/index.htm>

Az értekezés szövege hozzáférhető a www.erfalvy.hu honlapon.